

АНТРОПОЛОГИЯ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Антропологиядағы эволюционизм

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 5. Антропологиядағы эволюционизм

Тақырыпты оқудың мақсаты – антропологиялық эволюционизм ұғымына талдау беру және антропологиялық эволюционизмнің түрлі сатылары мен мектептерін анықтау.

Антропологиялық эволюционизмнің бастамасына Жан Батист Ламарктың көзқарастары жататындығын төртінші дәрісімізде атап өткенбіз. Жан Батист Ламарк «Зоология философиясында» әр буын бұрынғысынан күрделірек жаңа түрлерді туындату арқылы дамиды, бірақ бастапқы түрлер биология қатарындағы кез келген бір буынға келгенде, қайта туып отырады деген. Оның ойынша, ертедегі амөбалар дамып, медузаға айналған. Кейін олар балыққа, кесірткелерге, содан кейін сүтқоректілерге айналған. Сонымен бірге соңғы уақытта пайда болған амөбалар медузаға және балықтарға айналған, бірақ әлі кесірткеге немесе сүтқоректілерге айналып үлгермеген. Одан берірек пайда болған амөбалар медузаға айналады, бірақ әзір балыққа айналмайды.

Ламарк органдардың жетілуі немесе жойылуы олардың қолданылуына я қолданылмауына байланысты деп сенді. Сонымен бірге ол бір адамның бойына тән мінез де оның ұрпақтарына берілуі мүмкін деген ойды ұсынды. Мәселен, егер қыз бала кішкентай кезінде сурет салуды үйренсе, оның осы таланты ұрпағына бала жатырда жатқан кезде беріледі. Шынын айтқанда, Ламаркта эволюция идеясы болды, бірақ ол оның механизмдерін дұрыс түсінбеді.

Чарльз Дарвин Ламарктың идеясын теріске шығарды. Ол: «Эволюция біз генетикалық ерекшелік деп атап жүрген ерекшеліктердің берілуі арқылы іске асады», – деді. Кездейсоқ мутация түрлердің көбеюіне алып келеді және қай түрге орта жайлы болса, сол түр жылдамырақ көбейеді. Альфред Рассел Уоллес сияқты Дарвин де эволюциялық механизмді «жыныстық селекция» деп атады. Тек келесі ұрпағын өрбіте алатын түрлер ғана аман қалып, өздерінің гендерін келесі буынға бере алатын болғандықтан, түрлердің аман қалуына мүмкіндік беретін мутация жиірек болады. Оқшаулану көбірек өзгеріс тудырады және жаңа түрдің пайда болуына әкеледі. Дарвиннің идеялары барынша танымал болған кезде батыс қоғамында кеңінен қолданысқа енді. Батыста ол православты христиандыққа төнген қауіп секілді көрінді. Дегенмен дарвиндік идеялардың әлеуметтік ғылымдарға ықпалы орасан болды. Алайда эволюционистік антропологияның дамуы тек дарвиндік теорияның жетілуімен іске асты деп қарастыру қате болар еді. Антропологиядағы эволюция теориясы Дарвинге дейін де болған. Дарвин өзінің «Антропологиялық адамның шығу тегі» еңбегін 1871 жылы Льюис Генри мен Эдуард Бернетт Тайлордың да маңызды жұмысы жарыққа шыққан жылы шығарды. Айта кетерлік жайт, Ламарктың биологияда мойындалмаған теориясы сатылай, біртүзбекті немесе әмбебап және мәдени эволюцияны түсіндіруде Дарвиндікіне қарағанда әлдеқайда ойға қонымды. Ламарктың айтуы бойынша, биологиялық ерекшеліктер жатырда жатқанда берілмесе де, жаңадан ойлап шығарылған мәдени ерекшеліктер өте жылдам бір адамнан екінші адамға берілуі мүмкін. Жаңа мәдени ерекшеліктер бұрынғы әлеуметтік қатынастарды өзгерте алатын қасиетке ие. Осы процесс жалғасқан кезде қоғамдар күрделене түседі.

Мэн, Лаббок және Морган

Біртүзбекті эволюция идеясын XIX ғасырдың басында моногенезистік теорияшылдар қалыптастырды. Оның ең шарықтаған кезеңі – антропологиялық ойдың орталық идеясына айналған уақыты, XIX ғасырдың соңы болатын. Ең бірінші маңызды пікірталас тудырған мәселе – отбасы мен әлеуметтік келісімді өзара салыстыру болды. Оның нәтижесі антропологиялық пікірталас тақырыбы болған негізгі туыстық теориясына алып келді.

Әлеуметтік келісім теориясы 200 жылдай заңнамалық ойдың негізгі діңгегі ретінде белгілі болды. Кейін, 1861 жылы, шотландтық Генри Мэн бұл идеяға қарсы шықты. Ол бұл теорияны қолдан жасалғаны және кемшілігі бар заңнамалық фикция болғаны үшін сынға алды. Рим заңы жайлы біліміне сүйене отырып, Мэн қоғам отбасынан және отбасылардан тұратын туыс топтардан қалыптасады деді. Антропологиялық қауымдастық тарапынан аса көп қарсылықтың болмауына байланысты отбасы және туыстық идеясы оңай жеңіске жетті. Алайда бұл отбасы мен шежіре жүргізу жүйесі, ол жүйелердің «ежелгі промискуитетпен» байланысы, «жекеменшік» идеясы, тотемизм және инцестке тыйым салу туралы қызу пікірталастардың тууына әкелді.

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 5. Антропологиядағы эволюционизм

Мэннің кітабынан соң, шамамен он жылдан кейін, Атлант мұхитының екінші шетіндегі, кейде саясаткер деп аталатын екі антрополог пікірлерімен көпшілікке танымал бола бастады. Джон Лаббок Лондон университетінде Парламенттің либерал мүшесі ретінде Қауымдар палатасында қызмет етті. Кейін Эйвбери лорды деңгейіне көтеріледі. Оның мамандығы банкир болатын. Ол «Банк демалысын» орнықтырған заң жобасымен ел есінде қалған және антропология, археология және жаратылыстану ғылымдары бойынша сәтті еңбектер жазған.

Льюис Генри Морганның еңбек жолы да осыған ұқсас болды. Оның бизнестегі жетістігі саясаттағы жолымен және жаратылыстану ғылымдары бойынша жазған кітаптарымен еселене түсті. Ол теміржол магнаты және Жоғарғы Нью-Йорк республикалық штатының сенаторы болды. Оның саяси атағы Лаббоктан төмендеу болғанмен, өзі әлдеқайда ықпалды еді. Өйткені оның басты антропологиялық идеяларын кейін Карл Маркс пен Фридрих Энгельс еңбектерінде басшылыққа алып отырды. Оның жекеменшікті эволюцияның жетекші күші ретінде қарастыруы коммунизмді қолдаушылар арасында кең танымал қылды. 1871 жылы Лоббак және Морган Англияда жолыққанда осы мәселелерді талқылады.

Морган негізінен екі нәрсемен ел есінде қалды. Біріншіден, ол XIX ғасырдағы елеулі далалық зерттеулер жүргізген азын-аулақ теорияшылардың бірі болды. Батыста білім алған Элли Паркер атты ирокезбен жақынырақ танысқан соң, өмірінің көп бөлігін ирокездер мен басқа жергілікті америкалық халықтарды зерттеуге арнады. Әсіресе олардың туыстық жүйелерін және дәстүрлі саяси институттарын зерттеді. Сонымен бірге жер құқығына қатысты компанияларда солардың мүдделерін қорғайтын белсенді болды. Екіншіден, ол «туыстық жүйенің классификациясын» ашқан соң, әлемдегі туыстық жүйелерді түсінудің салыстырмалы моделін ойлап шығарды. Ол адамзат қоғамының ежелгі тарихын түсінуде туыстық қатынастарды білу маңызды рөл атқарады деп білді.

Матрилинейлік пен патрилинейлік

XIX ғасырдың көптеген ғалымдары матрилинейлік патрилинейліктен кейін келген дегенге келісетін еді, бірақ олар осы пікірге қатысты дәлелдер жайлы және не себепті біртүзбекті шежіреде бірінші бір тізбек дамып екінші тізбектің түріне ауысуы мүмкін деген сұраққа қатысты әртүрлі пікірде болатын.

Лоббак алғашқы матрилинейліктің маңызы жайлы күмән білдірді, бірақ ол сол кездегі матрилинейлік қоғамдар да ұқсас тізбекпен дамыды деген оймен келісетін. Оның пікірінше, матрилинейлік некеге тұру толық дамымаған кезде кеңірек тараған. Ол некеге тұру қалыптасқан кезде ер адамның жекеменшігі оның апа-қарындастарының балаларына емес, өзінің балаларына қалады деп тұжырымдады. Сонымен бірге Лоббак «тағы» қоғамдардың басым бөлігінде неке болмайтынын, оларға «әйел адамды ұлықтау» тән емес екенін және әйелдер ер адамның қарамағында болып есептелетінін атап көрсетті. Сол себепті ол сол кезде дамып келе жатқан радикалды матриархалды теорияларды қолдамады. Патрилинейлік теориясын қолдайтын Мэн римдіктерді өте көне ұлыс деп есептеді және олардың еврейлер, гректер және тевтон халықтары сияқты патрилинейлік тізбекпен таралатынын айтты: өзіне дейінгі заң саласында жазылған жұмыстарды әрі қарай талдаудың және алыс жерлердің этнографиясын қарастырудың қажеті жоқ деп ойлады.

Алғаш матрилинейлік болған деп білетіндер патрилинейлі және басқа матрилинейлі теорияшылармен қызу пікірталасқа түсіп жатты. Морган мен оның «қас жауы» Джон Фергюсон Мак-Леннан екеуі тіпті патрилинейлік төңірегіндегі пікірталасты жайына қойып, бірін-бірі сынауға көшіп кетті. Пікірталас тақырыбы матрилинейлік патрилинейліктен не себепті бұрын болған деген мәселе аясында еді. Мұнда Мак-Леннан ертеде азық үшін күрес қыз нәрестелерді қасақана өлтіруге әкелді дейді.

Әйел санының аздығы полиандрияға, яғни бір әйелдің бірнеше күйеуі болу жағдайына себеп болды. Сондықтан ежелгі қоғам мүшелері баланың әкесі кім екенін анықтай алмайтындықтан, шежірені анасы жағынан жүргізетін болған. Морган өз теориясын туыстық атауларға негіздеді. Ал Мак-Леннан туыстық атаулардың маңызы шамалы немесе мүлдем қажеті жоқ деп есептеді.

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 5. Антропологиядағы эволюционизм

Морганның қарсы уәжінің бір бөлігі диффузионистік тұрғыда болатын. Нью-Йорк штаты мен Онтарионың ирокездері матрилинейлік шежіремен жүретінін және мүлік мұра ретінде матрилинейлік жолмен берілетінін, оларда Оңтүстік Азиядағы сияқты туыстық атау жүйесі бар екенін айтады. Сонымен бірге тілдері өзгеше болғанына қарамастан, ирокездермен көрші орналасқан Оджибуа тайпасының да туыстық атаулары ұқсас екенін атап өтеді. Бұл жағдайды ол Солтүстік Американың алғашқы қоныстанушылары Азиядан келген деген пікірмен байланыстырды. Қазір бұл дерек нақты орныққанмен, ол кезде әлі де талас тудырып жүрген мәселе еді. Морган, сондай-ақ кезінде Азия халықтары матрилинейлік қатынаста болған деген ой айтады. Олардың әкені және әкенің ағасы мен інісін бір туысқандық атаумен атауы және жиен, бөлелердің бәрін аға, іні, апа, қарындас, сіңлі деп атауы бірнеше ағалы-інілердің бір әйелге үйленуінің салдары деп түсіндірді. Оның ойынша, осындай жүйеден матрилинейлік шежіре жүргізу дәстүрі қалыптасқан.

Морган туыстық атаулар консервативті болады, сондықтан олар ежелгі әлеуметтік жағдайдың көрінісін көрсетеді деп сенген. Басқаша айтқанда, ол атаулар ежелгі әлеуметтік құрылымның формасы жайлы ақпаратты сақтап қалады, өйткені қоғамда қоғам мүшелерінің атауларынан басқа нәрселер тез өзгеріске түседі. Оның сызбасы бойынша, патрилинейлік өте кеш орныққан. Ол жекеменшіктің қалыптасуына және соған байланысты мұраның әкеден балаға берілу заңының пайда болуына байланысты дамыған. Матрилинейлі ирокездер эволюцияның өтпелі кезеңін көрсетеді. Бұл патрилинейлікке жетуге әлі көп уақытты қажет ететін, бірақ «аралас қарым-қатынас» деп аталатын сатыдан көп уақыт өтіп кеткен кезеңде тұр. Аралас қатынастың ерте сатысы бірге тұрумен немесе ағалы-інілілер мен апалы-сіңілілер арасында өзара некелесумен өрбиді. Бұл өз кезегінде «ортақ отбасын» қалыптастырды. Мысалы, Гавай аралындағы дәстүрде ағалы-інілілер және олардың әйелдері, апалы-сіңілілер және олардың күйеулерінің бір ортақ меншікке ие болуы қалыпты жағдай. Бұл жағдайды ол өзі Гавайда жүрген кезінде пиналуа деп аталатын осындай туыстық топтардың болғандығымен дәлелдейді. Бірақ бұл топта ортақ жыныстық қатынас әрекеті тоқтатылған және бұрын да болмаған болуы ықтимал. Гавай және басқа полинезийлік тілдерде туыстық атаулар жүйесі тек ата-ана мен олардың ағайындарына қатысты қолданылады. Ата-ана мен олардың ағайындарының барлығы «әке» және «ана» деп, ал бір туған ағайындар мен бөле жиендердің барлығы да «аға», «іні», «апа», «сіңілі», «қарындас» деп аталады.

Швед заңгері Иоганн Якоб Бахофен өзінің «Ана құқығының теориясы» еңбегінде матрилинейліктің себебіне басқа түсіндірме берді. Оның теориясы бойынша, ежелгі феминистік қозғалыстар алғашында доминантты болған патрилинейлікті ысырып тастаған. Осыдан кейін ер адамдардың билігі қайта қалпына келтірілген. Бахофен өзінің теориясына дәлел ретінде осы уақытқа дейін жеткен құдай-аналарды және Оңтүстік Америкада этнографиялық зерттеу арқылы табылған куада дәстүрін келтіреді. Бұл француз сөзі күйеулері аяғы ауыр әйелдері секілді өздері де аяғы ауыр сияқты болып жүру дәстүрін білдіреді. Жергілікті Оңтүстік америкалықтар қара күш рухтарын қашырып, жаңа туған баланы олардан сақтау үшін осылай жасайтын болған. Шындығында, Бахофен бұл жерде матрилинейлікті матриархиямен шатастырып тұр. Бірақ оның кезінде осы теорияны дұрыс дейтіндер көптеп саналды. Сонымен бірге бұл теория «алғашқы қоғамдағы» революционистік, феминистік көзқарастардың туындауына алғышарт болды.

Бұл тартыстардың барлығы біртүзбекті эволюция аясында қарастырылғанын есте сақтағанымыз жөн. Аталған талас-тартыстарда мәдени айырмашылықтарға аса мән берілмеді. Біртүзбекті эволюционистер үшін мәдени айырмашылық тек қана ғаламат эволюциялық кестенің ішіндегі бір сатының көрінісі ретінде қабылданды. Мүмкін, бұл осы саладағы ізденушілердің дені заңгер болғанымен де байланысты шығар. Жұмыс кезінде олар ермек ретінде мүліктік мұраға байланысты ұзақ пікірталастар жүргізген болуы тиіс. Оларға қарсы айтылған уәждің логикасы мен сұрақтың детальдеріне мән беру маңыздырақ болды.

Антропологияны заң ісінен бастама алды деудің жаны бар. Өйткені табиғи заңдылық немесе Мэннің отбасы мен туыстыққа қатысты негізгі антропологиялық сұрағы бойынша пікірталастар заңмен байланысты.

«Тотемизм теориясы»

XIX ғасырдың соңғы ширегінде туыстыққа қатысты қызығушылық аса жоғары болғанмен, мәдениеттің басқа жақтары да зерттеудің басты нысанына айналды. Солардың ішінде дінге, әсіресе тотемизмге зор мән берілді. «Тотемизмге» кішігірім этнографиялық экскурсия жасасақ, осы мәселе төңірегінде болған пікірталастар түсініктірек бола түседі.

Бүгінде «тотемизм» сөзі тырнақшаға алынып жазылады, өйткені бұл сөз шынымен-ақ бірегей, қайталанбас құбылысты көрсететін категорияны білдіре ме деген сұрақ туады. Қазіргі ғалымдардың көбі тотемизм сөзі әртүрлі мәдениеттегі түрлі нәрсені білдіреді дейді. Бірақ XIX ғасырдың ғалымдары тотемизмді Солтүстік және Оңтүстік Америкада, Австралияда, Азияда, Африкада және Тынық мұхит аралдарында қоныстанған елдерде табылған әлемдік құбылыс ретінде қабылдады. Шындығында, «тотемизм» элементтері, яғни қоғамның болмысын символикалық түрде беру Еуропада да болған. Бірақ олар Австралиядағы аборигендердікімен бірдей деңгейде емес және өзара сәйкеспейді де. Әскердегі символизм осының анық мысалы бола алады. Мысалы, топтарды немесе атқарылатын тапсырмаларды жануарлардың аттарымен атау.

«Тотем» сөзі Оджибуа тілінен келген. Ағылшын тіліне оны 1791 жылы британдық саудагер жеткізді. Бірақ «тотем» идеясының алғашқы толыққанды түсіндірмесін 1856 жылы методист миссионер әрі Оджибуа басқарушысы Питер Джонс берді. Келесі, 1858 жылғы тотемдерді зерттеуші этнограф та Оджибуадан шықты. Одан кейінгі тотемге байланысты барлық ұғымдар осы екеуінен бастау алды. Оджибуа түсінігінде тотем сөзі маниту сөзіне қарама-қарсы мағынаны береді.

Тотем жануарлардың түрімен белгіленеді және патрилинейлікті білдіреді. Мифологияда кездеседі және ол бойынша тотемдері бірдей адамдар бір-біріне үйлене алмайды. Манито да жануарлардың түрлерімен белгіленеді, бірақ ол топтың емес жеке адамның қорғаушы аруағын білдірген. Ол адамға түс арқылы аян береді және адам өзінің манитосын өлтіре де, жей де алмайды. Осыған ұқсас түсініктер басқа да мәдениеттерде біраз өзгешеліктермен кездеседі. Мысалы, этнографтар Австралиядан «тотемизмнің» алты түрін тапқан. Әр аборигенді қауым екі немесе үш тотемге ие. Тотемнің түрлері:

- 1) Оджибуалық манито секілді «жеке адамның» тотемдері. Бірақ олар әдетте қарапайым адамдарда емес, тек емшілерде ғана болады;
- 2) Оджибуалық тотемдер секілді «тайпалық тотемдер». Олар патрилинейлі немесе матрилинейлі тайпалардың таңбасы болуы мүмкін;
- 3) Фратриялық тотемдер де бар. Фратриялық дегеніміз – бірнеше тайпалар тобы;
- 4) Моюти тотемдер. Онда қоғам не матрилинейлік немесе патрилинейлік принцип бойынша «жарты-жартыға» (французша моюти) бөлінген;
- 5) Тайпа ішіндегі кішірек топтардың тотемдері. Ол топтар бір-біріне үйлене алады және топтың шығу тегіне қарай жіктеледі;
- 6) Жерге байланысты тотемдер.

Мысалы, киелі жерлердің рухтарына байланысты тотемдер. Әдетте Австралияда тотемдердің етін жеуге болмайды және бір тотемге жататын топтың мүшелері бір-бірімен некелесе алмайды, яғни олардың абстрактілі принциптері Оджибуа манитуымен және Оджибуа тотемдерімен ұқсас келеді.

Австралиялық «тотемизмнің» түрлеріне байланысты этнографиялық еңбектер көбейген тұста Еуропадағы төрт қабырғада отырып кітап жазатын теоретиктер тотемнің шығу тәркіні мен психологиялық табиғатына қатысты сан түрлі жорамалдар жасады. Француз социологы Эмиль Дюркгейм көптеген «алғашқы» адамдар қаннан қорыққандықтан өздерінің тайпасындағы әйелдермен бірге тұрудан бас тартқан дейді. Өйткені олар өздерінің тотем-құдайлары олардың қандарында болады деп ойлаған. Шотландық фольклоршы Эндрю Лэнг пен Джеймс Фрэзер адам мен оның тотемінің арасында тікелей байланыс болады деген ой айтты. Эдуард Бернетт Тайлор тотемизмді жай ғана ата-баба рухына табынудың ерекше түрі деп есептеді.

Ғалымдардың келіспеушіліктері түрлі нәрсеге байланысты болғанымен де, сол кездің барлық теорияшылары тотемизм мен экзогамия арасындағы байланысқа сенді және алдымен

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 5. Антропологиядағы эволюционизм

тотемизм пайда болған, содан экзогамия дамыған деген пікірді қабылдады. Оның үстіне ғалымдардың бәрі алғашқы адамдар қауымы мәселесінің жауабы осы сұрақпен байланысты деп ойлады, өйткені эволюционистер австралиялық абориген мәдениеті ежелгі мәдениеттің қалдықтарын көрсетеді деген ойда еді. Генри Мэн ұсынған «алғашқы мәдениеттің» мысалы болған римдіктер кейін аборигендерге ауысты.

Тотемизм теориясы ішіндегі ең қызықтысы – Зигмунд Фрейдтің ұсынған теориясы. Ол негізгі идеясы Ламаркқа тиесілі, бірақ Дарвин мен теолог Уиллиям Робертсон Смиттің идеяларымен толықтырылған өз теориясын жасады. Фрейд өз теориясымен тотемизмнің, құрбандық шалудың және инцестке тыйым салудың шығу тегін түсіндіре аламын деген. Ғалым көз алдына ер адамдар мен әйел адамдардан тұратын тобырды елестетті. Алайда «Жаратылыстың ұлы тізбегі мен эволюция теориясы» арасында маңызды айырмашылық бар.

Біріншіден, «эволюция» ұғымы – уақыттық-кеңістіктік аспектілерді қамтиды: барлық нәрселер уақыт өте өзгереді немесе дамиды.

Екіншіден, классикалық Жаратылыстың ұлы тізбегінде түрлер белгіленген, өзгермейтін пішінде болады деген сенімге негізделсе, эволюция теориясы түрлер биологиялық тұрғыда мутациялық өзгеріске түсе алады деген сенімге негізделді. Төменгі түрлер жоғарғы түрлерге айналып, дамиды.